

بازمانده‌هایی از کتاب الزواج والمواظ

محمد کاظم رحمتی

شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ هـ.ق) در کتاب ارزشمند معانی الاخبار، مطالب و روایاتی را به نقل از ابواحمد حسن بن عبدالله بن سعید عسکری نقل کرده است.^۵ در میان مطالب نقل شده، توضیحاتی از عسکری در معانی کلمات برخی از خطبه‌های علی (ع) جالب توجه است.^۶ در حالی که شیخ صدوق، این مطالب را به نقل از خود عسکری و ظاهراً شفاهی از او نقل کرده، دیگر عالم امامی، رضی‌الدین ابن طاووس (متوفی ۶۶۴ هـ.ق) همان مطالب را به نقل از نسخه‌ای کهن، به تاریخ ذی‌قعدة ۴۷۳ هـ.ق و از کتاب عسکری با عنوان الزواج والمواظ نقل کرده است.^۷ بر این اساس می‌توان گفت که شیخ صدوق در حقیقت مطالبی از کتاب الزواج والمواظ عسکری را به نقل از همان نقل کرده است. سؤالی که مطرح است، نخست هویت عسکری و دیگری کتاب الزواج والمواظ وی است. ظاهراً بخش اعظمی از این کتاب در جمع و تدوین سخنان امیرالمؤمنین با توجه به آنچه که ابن طاووس و شیخ صدوق نقل کرده‌اند، باشد.

ابواحمد عسکری و کتاب الزواج والمواظ

حسن بن عبدالله بن سعید بن اسماعیل بن زید بن حکیم مشهور به ابواحمد عسکری یا ابواحمد لغوی (متوفی ۳۸۲ هـ.ق) از عالمان نامدار قرن چهارم است،^۸ دوره‌ای که درخشش اقتصادی-سیاسی و تساهل آل بویه به رونق آن کمک فراوانی کرد و مورخان از این دوره به دوره رنسانس اسلامی یاد کرده‌اند.^۹ عسکری یکی از عالمان برجسته در ادب است که آثار مختلفی - که برخی از آنها چون التصحیف با عنوان شرح مایع فیه التصحیف والتحریف به چاپ رسیده - خاصه، در گردآوری

یکی از نکات مورد تأکید در اصالت نهج البلاغه، این مطلب است که قبل از سید رضی، کلمات و سخنان حضرت علی (ع) توسط عالمان و دانشمندان مسلمان اعم از شیعه یا سنی تدوین شده است؛^{۱۰} هرچند با تأسف فراوان اغلب این آثار باقی نمانده است. بنابراین باید برای یافتن نشانه‌هایی از این ادعا به سراغ آثار خطی و چاپی رفته و در آنها به جستجو پرداخت و ردپای از این آثار را یافت. خوشبختانه بخشی از چنین آثاری را عالمان زیدیه که اهتمام خاصی به نقل و تدوین سخنان آن امام همام داشته‌اند، در آثار خود آورده‌اند.^{۱۱} میراث زیدیه، خاصه زیدیه ایران تا قبل از قرن ششم، از جهاتی اهمیت فراوان تری نسبت به تراث زیدیه یمن تا این تاریخ دارد.^{۱۲} مهم‌ترین دلیل در برتری علمی آثار زیدیه ایران، قرار داشتن آنها در متن فرهنگ چنگانه اسلامی بوده است و از این جهت آنها نسبت به زیدیان گوشه نشین یمنی آثار بسیار مهمی تألیف کرده‌اند.^{۱۳} از قرن ششم به بعد، اهمیت زیدیه یمن در حفظ و نگهداری از تراث زیدیه ایران است. تا چندی پیش تنها اندکی از این میراث ارزشمند زیدیه به چاپ رسیده بود و فقر شدید یمنیان و فشارهایی که از سوی دولت بر زیدیه وارد می‌شد، این مجال را از آنها گرفته بود تا نسبت به چاپ آثار خود اقدام کنند. در سالیان اخیر، مؤسسه الامام زید بن علی الثقافیه با بهره‌گیری از امکانات جدید چاپ، به نشر بخش اعظمی از این تراث گرانبها اقدام کرده است. در این نوشتار با بهره‌گیری از برخی از این متون چاپ شده، نشان خواهیم داد که یکی از مهم‌ترین متون در تدوین کلمات حضرت علی (ع) در دست عالمان زیدی بوده و امروز به راحتی می‌توان، بخش اعظم یکی از کتاب‌هایی تدوین شده در سخنان امیرالمؤمنین را که ظاهراً موجود نیست، با بهره‌گیری از متون زیدیه بازسازی کرد.

*

* پاورقی‌های این مقاله به علت حجم آنها به انتهای مقاله منتقل شد.

سخنان حکمی تألیف کرده است. در شرح احوال وی غالباً از کتاب‌های راحة الارواح، الحكم والامثال، تصحيح الوجوه والنظائر، الزواجر والمواعظ، صناعة الشعر والمختلف والمؤتلف مما یدخل منه الوهم علی المحدثین یاد شده است. وی نزد مشایخ بغداد، بصره، اصفهان و دیگر شهرها شاگردی کرده است. از مهم‌ترین اساتید وی ابوالقاسم بغوی، ابوداود سجستانی بوده است. صفدی در شرح حال وی تأکید کرده است که:

وبالغ فی الکتابه وعلت سنه واشتهر فی الافاق بالدين والدرايه والتحديث والاتقان وانتهت اليه رياسة التحديث والاملاء للآداب والتدريس بقطر خوزستان ورحل اليه الاجلاء للأخذ عنه والقراءة عليه. وكان يملئ بالعسكر وتستمر ومدن ناحية ما يختاره من عالي روايته عن اشياخه المتقدمين ومنهم: ابو محمد عبدان الاهوازي وابوبكر بن دريد ونفطويه وابو جعفر بن زهير ونظراؤهم.^{۱۰}

شهرت عسکری بدان حد بود که وزیر دانشمند بویه، صاحب بن عباد (متوفی ۳۸۵ هـ.ق) از وی می‌خواهد تا به ری برود؛ هرچند عسکری به علت کبر سن از انجام این سفر عذر خواسته بود. از این توصیفات که در حق عسکری نقل شده، می‌توان دریافت که وی شخصیت بسیار برجسته‌ای بوده است. نکته‌ای که در اینجا مهم است، کتاب وی با عنوان الزواجر والمواعظ است. رضی الدین ابن طاووس در کتاب المحجة لثمره المهجة^{۱۱} به تفصیل چند سلسله سند در روایت نقل وصیت نامه بسیار مشهور حضرت امیر به فرزندش امام حسن (ع) (من والد الفان المقر لزمان...) را از کتاب الزواجر والمواعظ عسکری نقل کرده است. هرچند ابن طاووس، متن خطبه را از کتاب کافی کلینی به دلیل تفاوت در برخی کلمات روایت وی با عسکری نقل کرده است. آنچه می‌توان استنباط نمود، آن است که عسکری، همانند دیگر ادیبان عصر خود که به نقل کلمات حضرت امیر اهتمام فراوانی داشته‌اند، در کتاب الزواجر والمواعظ خود، سخنانی از حضرت امیر را نقل کرده است.^{۱۲} بنابراین می‌توان محتمل دانست که با مراجعه به کتاب‌هایی که توسط عالمان قرن پنجم و ششم هجری تألیف شده و مؤلفان آنها به نقل کلمات حضرت امیر توجه داشته‌اند، بتوان در آنها روایتی از این کتاب را یافت.

*

عبد السلام بن عباس الوجیه، محقق نامدار و پرتلاش معاصر زیدی، به تازگی کتابی به نام الاعتبار و سلوة العارفين از عالم زیدی، ابو عبدالله حسین بن اسماعیل بن زید بن حسن بن

جعفر بن حسن بن محمد بن جعفر بن عبدالرحمن شجری بن قاسم بن حسن بن زید بن علی بن ابی طالب جرجانی در جمله انتشارات مؤسسه زید بن علی الثقافیه به چاپ رسانده که برای عرفان پژوهان، خاصه عرفان پژوهان خراسان اثر بسیار ارزشمندی است.^{۱۳} درباره تاریخ و مکان تولد شجری در منابع شرح حال وی اطلاع دقیقی نیست؛ تنها می‌دانیم که وی از زیدیة ایران است و براساس تاریخ وفات مشایخ او، می‌توان تاریخ تولد وی را نیمه نخست قرن چهارم دانست. فرزند وی، یحیی بن حسین المرشد بالله (متوفی ۴۷۹ هـ.ق) نیز از عالمان بنام زیدیة است. از جمله مشایخ شجری می‌توان به اسماعیل بن عباس وراق (متوفی ۳۳۳ هـ.ق)، ابوالحسین احمد بن حسین هارونی (متوفی ۴۱۲ هـ.ق)،^{۱۵} ابوطالب یحیی بن حسین هارونی (متوفی ۴۲۴ هـ.ق)،^{۱۶} و پدرش ابو حרב اسماعیل بن زید حسنی اشاره کرد.^{۱۷} از وی سوای کتاب الاعتبار آثار دیگری نیز باقی مانده که مهم‌ترین آنها اثری در علم کلام به نام الاحاطه فی علم الکلام است.^{۱۸}

الموفق بالله در آغاز کتاب، علت تألیف کتاب را چنین یاد کرده است: «فقد سألت املاء مختصر فی المواعظ عن أشتات الناس ونبت من فنون ما نقل عن أمير المؤمنين علی بن ابی طالب و أهل البيت (ع) فأجبتک اليه متوكلاً عليه، واستمددت من فضله عون التسديد ونجح التوفيق فانه مجيب». (ص ۳۹) نکته بسیار با اهمیت کتاب الاعتبار و سلوة العارفين، منابع آن است. در جمله‌ای که از وی نقل شد، بر این مسئله تأکید شده که خواسته شجری، بیشتر بر ذکر سخنان منقول از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (ع) است. از این رو شگفت نخواهد بود که در این کتاب ما مطالب زیادی را به نقل از آن امام همام بباییم. از طرف دیگر شجری علی القاعده باید از منابع مکتوبی استفاده کرده باشد. در حقیقت تأمل در اسناد کتاب نشانگر آن است که کتاب شجری، در واقع چیزی جز تخریجی از آثار کهن به روایت مشایخ وی از مؤلفان آن آثار نیست.^{۱۹} یکی از این منابع کتاب الزواجر والمواعظ عسکری است. در قبل اشاره کردیم که رضی الدین ابن طاووس در کشف المحجة لثمره المهجة، به نسخه‌ای از کتاب الزواجر والمواعظ تألیف عسکری اشاره کرده کرده و از آن سلسله سند روایت وصیت نامه مشهور امام را به

محمد بن القاسم أخبرنا ابو محمد عبدالله بن محمد الروياني و
ابو جعفر محمد بن عبد الحميد الطبري عن ابي الحسن علي بن
مهدى الطبري ... ۲۷.

شجری از متون دیگری برای نقل کلمات حکمی و اخلاقی
بهره برده است. یکی از متون حدیثی- اخلاقی، کتاب الوصایات
تألیف مکحول بن فضل نسفی (۳۱۸ یا ۳۱۹ هـ. ق) بوده است.
متن این کتاب در چند نسخه خطی باقی است، اما متأسفانه تا به
حال به چاپ نرسیده است.^{۲۸} شجری از این کتاب با این سلسله
سند نقل روایت کرده است: «أخبرنا ابو علی عبد الرحمن بن
محمد بن فضالة النيسابوري قال أخبرنا ابو بكر احمد بن محمد بن
اسماعيل ببخارى حدثني مكحول بن فضل النسفی ... ۲۹.

با این حال اهمیت کتاب شجری، محدود به نکات فوق
نیست. شجری در موارد متعددی، اقوالی از عارفان بنام
خراسانی چون احمد بن حرب (متوفی ۲۳۶ هـ. ق)،^{۳۰} یحیی
بن معاذ،^{۳۱} حاتم اصم،^{۳۲} فضیل بن عیاض^{۳۳} و دیگران نقل
کرده که گمان نمی‌کنم در جایی دیگر نقل شده باشند. همچنین
اشعار عرفانی فراوانی در این کتاب نقل شده که خود محتاج
تحقیق جداگانه‌ای است و مطمئناً برای عرفان پژوهان خراسان
از غنایم روزگار است.^{۳۴} شجری خود نیز حظی از شاعری
داشته و در مواردی اشعاری از خود را نقل کرده است.^{۳۵} توجه
شجری به نقل قول از اهل بیت و سادات علوی نیز جالب
است. وی عبارات‌های فراوانی را با ذکر عبارت و فی بعض
کتب اهل البیت^{۳۶} یا و روی فی بعض مواعظ اهل البیت^{۳۷} نقل
کرده است. همچنین وی اقوال فراوانی را از امام حسن
مجتبی (ع)^{۳۸} امام زین العابدین (ع)^{۳۹} امام باقر (ع)^{۴۰} امام
صادق (ع)^{۴۱} امام موسی بن جعفر (ع)^{۴۲} و امام رضا (ع)^{۴۳} نقل
کرده است. شجری سه باب جداگانه با عنوان‌های باب فی
کلمات النبی لا میر المؤمنین (ص ۲۸۲-۲۸۸) و باب فیما واعظ
الله به عیسی بن مریم (ص ۲۸۹-۲۹۸)، من حکمه و اشعاره
علیه السلام (یعنی علی (ع) ص ۶۰۰-۶۱۵) نیز آورده است.
توجه خاص شجری به نقل خطبه‌های امیر المؤمنین با توجه به
اینکه وی این خطبه‌ها را مسند نقل کرده، بسیار با اهمیت
است.^{۴۴} شجری همچنین برخی از اشعار امیر المؤمنین را نقل
کرده که با توجه به قدمت این اثر جالب توجه است.^{۴۵} باید
شکرگزار مصحح محترم بود که با وجود بیماری و دسترسی
بسیار اندک به منابع، علاوه بر تصحیح متن، در مجلدی
جداگانه با عنوان معجم رجال الاعتبار و سلوة العارفین به
شرح و ذکر احوال رجال مذکور در سند کتاب پرداخته
است.^{۴۶}

فرزندش، امام حسن (ع) نقل کرده است. نکته جالب توجه در
کتاب الاعتبار و سلوة العارفین در این است که شجری نیز به
هنگام نقل این وصیت‌نامه، تمام آن طرق را به نقل از اساتید خود
به عسکری آورده و وصیت‌نامه را به نقل از عسکری به طور کامل
نقل کرده است (ص ۵۶۰-۵۷۳). تأمل در اسناد کتاب نیز مؤید
این مطلب است که شجری، روایاتی از کتاب الزواجر والمواعظ
عسکری را تخریج کرده است. نقل ابن طاووس تنها مؤیدی بر
این گمان است. تقریباً صد نقل قول در کتاب الاعتبار و سلوة
العارفین با این سلسله سند از کتاب الزواجر والمواعظ عسکری
نقل شده است: «أخبرنا ابو الحسن علی بن محمد بن احمد^{۲۰}
أخبرنا الحسن بن عبدالله بن سعید (العسکری) ... ۲۱. این
نقل قول‌ها را می‌توان استخراج کرد و آنها را به عنوان
بازمانده‌هایی از کتاب الزواجر والمواعظ عسکری جداگانه به
چاپ رساند.

پرسش دیگر این است که کتاب عسکری تا چه زمانی موجود
بوده است. می‌دانیم که این کتاب در دست ابن طاووس بوده و
همو نقل قول‌هایی را از آن آورده است. رافعی (متوفی ۶۲۳ هـ.
ق) در کتاب التدوین نیز نقلی از این کتاب را نقل کرده^{۲۲} و
ابراهیم بن قاسم شهبازی (متوفی ۱۱۵۲ هـ. ق) در شرح حال
یکی از عالمان زیدیه قرن ششم نیز به روایت این کتاب توسط وی
اشاره کرده است.^{۲۳}

اهمیت کتاب الاعتبار و سلوة العارفین تنها به نقل قول از
کتاب الزواجر والمواعظ نیست. یکی دیگر از آثاری که در قرن
چهارم با هدف تدوین برخی از کلمات حضرت امیر تألیف
شده، کتاب نزهة الابصار و محاسن الآثار، تألیف عالم
اشعری، ابو الحسن علی بن مهدی طبری / مامطیری است.^{۲۴}
کتاب مامطیری از جمله مصادر ابو طالب یحیی بن حسین
هارونی (متوفی ۴۲۴ هـ. ق) در تیسیر المطالب فی امالی
ابی طالب^{۲۵} و ابن شهر آشوب (متوفی ۵۸۳ هـ. ق) در مناقب آل
ابی طالب بوده است.^{۲۶} کتاب نزهة الابصار نیز مورد استفاده
شجری بوده و از آن به دو طریق روایاتی را تخریج کرده است.
طریق شجری به کتاب نزهة الابصار چنین است: «أخبرنا
ابو جعفر محمد بن القاسم الحسنی النسابة أخبرنا ابو الحسن
علی بن محمد بن مهدی الطبري؛ أخبرنا الشريف ابو جعفر

بی نوشت ها:

۱. برای تفصیل مطلب بنگرید به: مقالات مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی در تراثنا با عنوان «نهج البلاغه عبر القرون»؛ همو، اهل البيت في المكتبة العربية (قم، ۱۴۱۷ق)، ص ۲۵۵-۲۵۳. برای روایت نهج البلاغه نزد زیدیه نیز بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، «نویافته هایی درباره نهج البلاغه»، کتاب ماه دین، شماره ۶۸-۶۹ (خرداد و تیر ۱۳۸۲)، ص ۸۴-۸۸.

۲. برخی از آثار زیدیه همچون تفسیر الکروب و تفسیر الذنوب فی مناقب امیرالمؤمنین تألیف عالم نامور زیدی، اسحاق بن یوسف بن المتوکل علی الله (متوفی ۱۱۷۲ق)، دائرة المعارف درباره آن حضرت است. این کتاب هنوز به زیور طبع در نیامده است. برای شرح احوال این عالم زیدی و نسخه های کتاب تفریح الکروب بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، اعلام المؤلفین الزیدیه، ص ۲۲۰-۲۲۳. تورق اجمالی که بر نسخه خطی کتاب تفریح الکروب داشتیم، به مورد خاصی که وی از کتاب های مورد بحث در این مقاله نقلی کرده باشد، برنخوردم.

۳. یکی از مهمترین تحولات در سالیان اخیر، تألیف فهرست هایی از نسخه های زیدیه یمن است. بسیاری از نسخه های خطی زیدیه ایران و یمن را اینک در کتابخانه های مهم اروپا، چون برلین، واتیکان، آمبروزیانا و لیدن می توان یافت. نسخه های خطی مهم زیدیه که اکنون در واتیکان، برلین و آمبروزیانا وجود دارد، حاصل سفرهای جهانگردان اروپایی به کشور یمن است. ادوارد گلاس (E. Glaser) آلمانی به هنگام اقامت خود در یمن (۱۸۸۲-۱۸۸۴، ۱۸۸۵-۱۸۸۶م)، ۲۴۶ نسخه نفیس را از یمن با خود به آلمان برد و این نسخه ها را به کتابخانه پادشاهی برلین (Berlin Koenigliche Bibliothek de) فروخت. در فاصله ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۶ نیز تاجری اهل میلان ایتالیا به نام گابریل کاپروتی (Caprotti G)، ۱۶۱۰ نسخه یمنی را با خود به ایتالیا برد که آنها را در صنعاء خرید و فروخته و به کتابخانه آمبروزیانا فروخت (۱۹۴۰). فهرست نویسی این نسخه ها را گریفینی آغاز کرد، ولی قبل از اتمام کار درگذشت. فهرست وی در نه شماره مجله *Revista degli Studi Orientali* در فاصله زمانی ۱۹۰۸ تا ۱۹۱۹ منتشر شده است. صلاح الدین منجد، تحریر عربی این فهرست را با اصلاحاتی منتشر کرده است. ر. ک: البیر نصری نادر، مساهمة المستشرقین فی نشر التراث الاسلامی الخاص بعلم الکلام، الفکر لعربی، ۱۹۸۳، عدد ۳۱، السنة الخامسة، ص ۳۰۷.

E. Griffini, "Lista dei manuscritti arabi nuovo fondo della Biblioteca Ambrosiana di Milano," *Revista degli Studi Orientali*, 3 (1911-12) pp. 87-106, 4 (1911-12) pp. 253-278, 571-594, 901-921, 6 (1914-15) pp. 1283-1316, 7 (1916-18) pp. 51-130, 1021-1048, 8 (1919-20) pp. 241-367.

مهمترین فهرست هایی که در سالیان اخیر منتشر شده، عبارتند از: عبدالله محمد الحبشی، فهرست مخطوطات بعضی المکتبات الخاصة فی الیمن (لندن: مؤسسة الفرقان للتراث، ۱۹۹۴)؛ عبدالله محمد الحبشی، مصادر الفكر العربی الاسلامی فی الیمن (صنعاء: مرکز الدراسات الیمنیة، ۱۹۷۸)؛ ایمن فؤاد سید، مصادر تاریخ الیمن فی العصر الاسلامی (قاهره: مطبوعات المعهد العلمی الفرنسی للآثار، ۱۹۷۴)؛ احمد عبدالرزاق الرقیبجی، عبدالله محمد الحبشی و علی وهاب اللآسی، فهرست مخطوطات مکتبة الجامع الکبیر صنعاء (یمن: وزارت الاوقاف و الارشاد، ۱۹۸۴)؛ محمد سعید الملیح و احمد محمد عیسوی، فهرست

المخطوطات المکتبة الغریبة بالجامع الکبیر بصنعاء (قاهره: ۱۹۷۸)؛ حسین بن عبدالله العمری، مصادر التراث الیمنی فی المتحف البریطانی (دمشق، ۱۴۰۰). گرچه مهمترین فهرست منتشر شده از نسخه های خطی زیدیه، بی تردید کتاب مصادر التراث فی المکتبات الخاصة فی الیمن (صنعاء: مؤسسة الامام زید بن علی الثقافية، ۱۴۲۲ق) در دو جلد و به کوشش عبدالسلام بن عباس الوجیه است. همچنین برای گزارشی از تاریخ تأسیس برخی کتابخانه های یمن و اهمیت آنها بنگرید به: اسماعیل بن علی الاکوع، التراث الفکری فی غابر الیمن و حاضرها، مجلة مجمع اللغة العربیة الاردنی، السنة الرابعة، العدد ۱۱، ربیع الاول-رجب، ۱۴۰۱ق/۱۹۸۱م، ص ۷۷-۹۱. آقای سید احمد حسینی نیز در کتاب مؤلفات الزیدیه (قم، ۱۴۱۳ق) در سه جلد، کتابشناسی از آثار و تالیفات زیدیه ارایه کرده اند.

۴. واقعیت این است که اساس آثار زیدی در قرن ششم به بعد را متون کهن زیدیه ایران تشکیل می دهد. برای مثالی از این دست بنگرید به: حسن انصاری، زیدیه و منابع مکتوب امامیه، علوم حدیث، شماره ۲۰ (تابستان ۱۳۸۰)، ص ۱۴۹-۱۶۱.

۵. محمد بن علی بن الحسین بابویه قمی، معانی الاخبار، تحقیق علی اکبر الغفاری (قم، ۱۴۱۸ق) ص ۸۰-۸۹، ۳۵۶، ۳۶۲-۳۶۴. این نیز گفتنی است که شیخ صدوق در آثار دیگر خود نیز از عسکری نقل روایت کرده است. بنگرید به: الصدوق، الامالی، ص ۲، ۵۸، ۲۲۸، ۲۲۹، ۳۲۷، همو، التوحید، ص ۲۸، ۴۰۰، همو، الخصال، ج ۱ ص ۶۵، ۱۱۴، ۱۳۳، ۱۶۳، ۲۵۴، ج ۲ ص ۳۶۰، ۴۴۶، ۴۶۵، ۴۸۶، ۴۸۸، ۵۰۰، همو، هیون اخبار الرضا، ج ۱ ص ۲۵۱، ۳۱۵، ج ۲ ص ۱۷۶، همو، معانی الاخبار، ص ۷۹، ۹۰، ۲۳۲، ۳۲۳، ۳۲۵، همو، علل الشرايع، ج ۱ ص ۱۵۲-۱۵۳. نام عسکری در دو نقل آمده در بحار الانوار (ج ۴۳ ص ۱۵۹، ۱۶۵-۱۶۶) به ابواحمد حسین بن عبدالله بن سعید عسکری تصحیف شده است.

۶. متأسفانه درباره زندگی و اهمیت آثار شیخ صدوق، تحقیق قابل ذکری وجود ندارد؛ این در حالی است که آثار صدوق، برای پژوهش در تاریخ امامیه و تدوین حدیث شیعه، ارزش و اهمیت فراوانی دارد. نگارنده در چند مقاله سعی کرده است تا برخی از جنبه های اهمیت آثار شیخ صدوق را بازگو کند. بنگرید به: محمد کاظم رحمتی، «دو کتاب به روایت شیخ صدوق»، کتاب ماه دین، شماره ۶۶-۶۷ (فروردین-اردیبهشت ۱۳۸۲)، ص ۶۶-۶۷، همو، «صحیفه الرضا به روایت شیخ صدوق و ابو عبد الرحمن سلمی»، کتاب ماه دین، شماره ۷۰-۷۱ (مرداد-شهریور ۱۳۸۲)، همو، «نکاتی درباره اهمیت شیخ صدوق»، علوم حدیث، شماره ۳۰.

۷. بنگرید به: آنان کلبرگ، کتابخانه ابن طاووس، ترجمه سید علی قرائی و رسول جعفریان (قم، ۱۳۷۱)، ص ۶۰۶-۶۰۷.

۸. شرح حال وی را در اکثر منابع می توان یافت (به عنوان مثال سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶ ص ۴۱۳-۴۱۵). در اینجا از شرح حال وی که صفدی در الوافی بالوفیات، چاپ رمضان عبدالشواب (بیروت، ۱۳۹۹ق/

- ویلفرد مادلونگ، مدخل زیدیه در دائرة المعارف اسلام، ویرایش دوم (EI2). یکی از مهمترین عالمان صوفی مشرب زیدیه، ابراهیم بن احمد کینعی (متوفی ۷۹۳ق) است. مجدالدین بن محمد المؤیدی در *لوائح الانوار فی جوامع العلوم والآثار و تراجم اولی العلم والانتظار*، ج ۲ ص ۱۷۸-۲۱۶ از وی و سخن گفته و نمونه هایی از نوشته های او را نقل کرده است. همین جا لازم است به اهمیت کتاب طبقات الزیدیه تألیف ابراهیم بن قاسم شهابی اشاره ای بنمایم. این کتاب که نام آن طبقات الزیدیه (نسمات الاسحار فی طبقات رواة الاخبار) نام دارد، در سه بخش تألیف شده است: بخش اول به راویان از امامان زیدی و راویان از صحابه اختصاص دارد. بخش دوم، به راویان زیدیه تا قرن پنجم می پردازد. بخش سوم که «بلوغ المراد الی معرفة الاسناد» نام دارد، شرح حال عالمان زیدی از قرن پنجم تا زمان مؤلف است. این بخش را آقای عبدالسلام بن عباس الوجیه به چاپ رسانده است. بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، *اهلام المؤلفین الزیدیه*، ص ۵۹-۶۰.
۱۴. برای شرح حال وی بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، *اهلام المؤلفین الزیدیه*، (عمان، ۱۴۲۰) ص ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۰+ مجلدالدین المؤیدی، *لوائح الانوار*، ج ۱ ص ۴۱۶-۴۲۳.
۱۵. در *الاعتبار وسلوة العارفين* (ص ۶۵۰) نیز از وی نقل قولی آمده است.
۱۶. در کتاب *الاعتبار وسلوة العارفين* (ص ۶۵۰) از هارونی روایتی نقل کرده است.
۱۷. برای شرح حال وی بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، *اهلام المؤلفین الزیدیه*، ص ۳۶۶.
۱۸. برای نسخه های این کتاب بنگرید به: عبدالسلام بن عباس الوجیه، *مصادر التراث فی المكتبات الخاصة فی اليمن* (ص ۱۴۲۲ق). برای طریق روایت کتاب *الاعتبار وسلوة العارفين* میان زیدیه بنگرید به: مجدالدین بن محمد المؤیدی، *لوائح الانوار فی جوامع العلوم والآثار و تراجم اولی العلم والانتظار* (ص ۴۱۴ق)، ج ۱ ص ۴۱۲-۴۱۶.
۱۹. برای اصطلاح و مفهوم تخریج بنگرید به: مدخل تخریج در دانشنامه جهان اسلام، ج ۶ ص ۷۲۶-۷۲۷.
۲۰. احتمالاً وی ابوالحسن علی بن احمد بن الحسن بن محمد النعمی بصری (متوفی ۴۲۳ق)، شاگرد و راوی از ابوالاحمد عسکری باشد. برای شرح حال وی بنگرید به: *تاریخ بغداد*، ج ۱۱ ص ۳۳۰-۳۳۱؛ السمعانی، *الانساب*، ج ۵ ص ۵۱۱-۵۱۲.
۲۱. *الشجرى، الاعتبار وسلوة العارفين*، ص ۴۳، ۵۱، ۵۲، ۵۴، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۴، ۶۵، ۶۶-۶۷، ۷۰، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۱۰۲، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۶-۱۱۷، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۱، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۱۶، ۲۲۱، ۲۲۴، ۲۲۶، ۲۵۳، ۲۶۴، ۳۱۸، ۳۲۰، ۳۲۵، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۴۱، ۳۴۴، ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۶، ۳۶۳، ۳۸۰، ۳۸۴، ۳۹۵، ۴۰۶، ۴۱۵، ۴۱۷، ۴۲۸، ۴۳۰، ۴۳۲، ۴۴۰، ۴۴۳، ۴۵۲، ۴۶۷، ۴۸۶، ۵۰۱، ۵۰۳، ۵۱۰، ۵۱۴، ۵۱۵، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۵۶۰-۵۶۱.
۲۲. عبدالکریم بن محمد الرافعی، *التدوین فی اخبار قزوین* (تهران، ۱۳۷۶)،

- ج ۱۲ ص ۷۶-۷۸ نقل کرده، بهره برده ام. مصحح کتاب الوافی بالوفیات در پانوشت صفحه ۷۶ به تفصیل مراجعی که می توان شرح حال عسکری را در آنها یافت، آورده است. آقای عنایت الله فاتحی نژاد در *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۵ ص ۱۵۲-۱۵۴ از زندگی و حیات عسکری سخن گفته اند و از کتاب *الزواجر والمواظف عسکری* به عنوان اثری مفقود، بدون اشاره به نقل های موجود از این کتاب توسط ابن طاووس یاد کرده اند.
۹. به کتاب هایی کرم، *اسمای فرهنگی در عهد آل بویه*، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵ش) و کرم، *فلسفه در عصر رئسانس اسلامی*، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۹) مراجعه شود.
۱۰. صلاح الدین خلیل بن ابیک الصفدی، *الوافی بالوفیات*، ج ۱۲ ص ۷۶-۷۷.
۱۱. رضی الدین علی بن موسی، *کشف المحجبة لشجرة المهجبة*، تحقیق محمد الحسون (قم، ۱۴۱۷ق)، ص ۲۱۸-۲۱۹. نام برخی از اسامی در این کتاب به خطا تصحیح شده است. برای صورت درست این اسامی به کتاب *الاعتبار وسلوة العارفين* ص ۵۶۰-۵۶۱ و شرح حال آنها در *معجم الرجال الاعتبار وسلوة العارفين* مراجعه شود.
۱۲. مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی در کتاب *ارزشمند اهل البيت فی المكتبة العربية*، فهرست بلندی از کتاب هایی که اهل سنت درباره اهل بیت نگاشته اند، آورده است. ایشان به آثار از بین رفته درباره اهل بیت نیز اشاره کرده اند، اما نام کتاب *الزواجر والمواظف* از قلم ایشان افتاده است.
۱۳. عالمان زیدی، گرچه توجه اندکی به تصوف و علوم باطن داشته اند، اما آثار بسیار مهمی در این باره تألیف کرده اند. برای گزارش کاملی از جریان گسترش تصوف در میان زیدیه و واکنش های عالمان زیدی به آن بنگرید به: عبدالله محمد الحبشی، *الفقهاء والصوفیه فی اليمن* (ص ۱۹۷/۱۳۹۶ق). مادلونگ نیز گزارشی از موضع زیدیه نسبت به تصوف بر اساس این کتاب آورده است. ر. ک:
- Wilferd Madelung, "Zaydi Attitudes To Sufism", in: Fredrick de Jong and Bernad Radtke eds., *Islamic Mysticism Contested Thirteen Centuries Of Controversies And Polemics* (E. J. Leiden: Brill 1999), pp.124 - 141.
- همچنین برای شرح حال برخی از عالمان صوفی مشرب زیدیه بنگرید به: ابراهیم بن قاسم المؤید بالله الشهاری، *طبقات الزیدیه الکبری (بلوغ المراد الی معرفة الاسناد)*، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه، عمان، ۱۴۲۱ق، ج ۱ ص ۶۴-۶۶، ۲۸۳-۲۸۴، ۳۰۲-۳۰۳، ج ۳ ص ۱۲۶۶-۱۲۷۲؛ حسن انصاری قمی، *کتابهای صوفیانه زیدیان ایرانی و یمنی*، آینه میراث، سال چهارم، شماره ۳ (زمستان ۱۳۸۰)، ص ۲۴-۲۹؛

۳۰. الایثار و سلوة العارفين، ص ۳۴۸-۳۴۹.
۳۱. الشجرى، همان، ص ۱۱۵، ۳۲۸، ۳۲۷، ۳۸۱، ۳۹۳، ۴۲۰، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۶۵، ۴۷۸، ۴۸۰، ۴۸۵، ۵۱۸، ۵۲۶، ۵۳۵، ۵۴۸، ۵۵۰، ۵۵۱.
۳۲. الشجرى، همان، ص ۳۰۷، ۳۱۱، ۳۴۷، ۴۶۴، ۵۱۸، ۵۴۳.
۳۳. الشجرى، ص ۴۳۰، ۵۲۳.
۳۴. برای نمونه بنگرید به: الشجرى، ص ۴۷، ۵۷-۵۸، ۶۴، ۶۸، ۶۹، ۷۴، ۸۱، ۸۲-۸۳، ۸۶، ۹۱-۹۲، ۱۰۰، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۳، ۱۲۳، ۱۲۸، ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۸۷، ۱۹۵، ۲۰۷، ۲۱۰-۲۱۱.
۳۵. الشجرى، ص ۵۹، ۶۲-۶۳، ۷۴، ۷۵، ۹۳، ۲۰۷، ۲۲۰، ۲۵۶، ۲۶۰، ۲۶۲، ۳۹۲، ۴۰۹، ۴۴۲، ۵۴۰. همچنین شجرى، شجرى از اسام زین العابدین (ص ۵۹)، لبعض العلویین (ص ۷۸)، قاسم بن ابراهیم رسی (ص ۱۱۴)، دعیل (ص ۱۳۱)، کمیت (ص ۶۲۶)، ابوالحسن علی بن عبدالعزیز جرجانی (متوفی ۳۹۲ ق، ص ۱۴۳-۱۴۴)، اشعارى از فرزدق، خاصه قصیده معروف وی در مدح علی بن الحسین زین العابدین (ع) (هذا الذى تعرف) (ص ۱۶۸، ۶۲۴-۶۲۶)، اشعارى از ابوطالب (ص ۶۵۰-۶۵۱)، تضمین گفته علی (ع) «قیمه کل امری ما یحسنة» توسط شریف معمر ابوالحسن یحیی بن طباطبا (متوفی ۴۷۸ ق) (ص ۵۸۳) و اشعار فراوانی از شاعران دیگر در این کتاب نقل شده است.
۳۶. الشجرى، ص ۵۸.
۳۷. الشجرى، ص ۵۸، ۶۹، ۷۴، ۷۹، ۸۷، ۹۰، ۹۲، ۹۶، ۱۰۴، ۱۱۴، ۱۲۰، ۱۴۲، ۱۶۱، ۱۶۷، ۱۶۸، ۲۶۹، ۲۷۴، ۲۸۹، ۲۹۹، ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۶۸، ۳۸۷، ۴۰۰، ۴۶۵، ۵۰۵، ۵۲۸، ۵۷۵، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۳.
۳۸. الشجرى، ص ۱۶۱، ۳۳۰.
۳۹. الشجرى، ص ۱۱۴، ۲۷۳، ۲۷۹، ۳۱۳، ۳۴۸، ۴۸۵، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۵، ۶۳۷-۶۳۸.
۴۰. الشجرى، ص ۵۹، ۸۲، ۱۰۷، ۱۱۴، ۱۳۲، ۱۳۳، ۳۴۸، ۳۴۱.
۴۱. الشجرى، ص ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۴۲، ۱۵۱، ۱۹۰، ۴۰۱، ۴۲۵، ۴۳۸، ۴۸۳، ۵۰۴، ۵۳۲-۵۳۳، ۵۵۳.
۴۲. الشجرى، ص ۳۲۳، ۶۳۵.
۴۳. الشجرى، ص ۴۴۱.
۴۴. شجرى، از میان خطبه های امیر المؤمنین، به عنوان مثال خطبه همام (ص ۵۵۳-۵۵۵)، نامه حضرت به شریح درباره خرید خانه توسط وی (ص ۵۸۰-۵۸۲) را نقل کرده است.
۴۵. الشجرى، ص ۵۷، ۶۳، ۸۱، ۱۲۳، ۵۸۲-۵۸۳، ۵۹۹، ۶۰۲، ۶۱۱، ۶۱۳-۶۲۲، ۶۲۳. برخی از این اشعار را شجرى از کتاب نزهة الابصار مامطیری نقل کرده است.
۴۶. معجم رجال الاعتبار و سلوة العارفين، تألیف عبدالسلام بن عباس الوجیه، عمان، ۱۴۲۱. برای معرفی مختصری از کتاب الاعتبار و سلوة العارفين همچنین بنگرید به: حسن انصاری قمی، «کتاب های صوفیانه زیدیان ایرانی و یمنی»، ص ۲۵-۲۶، سید علی موسوی نژاد، «کتاب های حدیثی منتشر شده از زیدیه» ص ۱۸۳.
۲۳. ابراهیم بن القاسم المؤید بالله، طبقات النبیة الکبری (بلوغ المراد الی معرفة الاسناد)، تحقیق عبدالسلام بن عباس الوجیه (عمان، ۱۴۲۱ ق)، ج ۲ ص ۶۱۷ (در شرح حال عبدالله بن علی العنسی (متوفی حدود ۵۶۰ هـ)).
۲۴. برای گزارشی از نسخه خطی این کتاب بنگرید به: حسن انصاری قمی، «نهج البلاغه پیش از نهج البلاغه» نشر دلفش، سال ۱۹ (شماره اول)، بهار ۱۳۸۱، ص ۶۳-۶۶.
۲۵. این کتاب نخست به کوشش یحیی عبدالکریم فضیل (بیروت ۱۳۹۵ ق) منتشر شد. اما این چاپ مشحون از خطا و تصحیف در ضبط برخی از اسامی است. چاپ جدید این کتاب توسط محقق زیدی، عبدالله بن حمود العزى (عمان، ۱۴۲۲ ق) منتشر شده است. برای گزارشی از آثار چاپ شده زیدیه در حوزه حدیث همچنین بنگرید به: سید علی موسوی نژاد، «کتاب های حدیثی منتشر شده از زیدیه»، علوم حدیث، شماره ۲۵ (پاییز ۱۳۸۱)، ص ۱۵۶-۱۸۶. نگارنده متأسفانه به متن تصحیح شده عزى دسترسی ندارد. برای موارد نقل شده از نزهة الابصار در تیسیر المطالب بنگرید به چاپ این کتاب توسط فضیل، ص ۴۳، ۵۳، ۵۷-۵۹، ۶۳-۶۲، ۶۸، ۷۳، ۷۴، ۸۷، ۱۲۲، ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۵۷-۱۵۸، ۱۷۵، ۱۸۵، ۲۷۸، ۳۰۹-۳۱۰، ۳۲۹-۳۲۸، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱-۳۴۲، ۳۴۳، ۳۵۹، ۳۵۸، ۳۴۲-۳۴۱، ۴۳۹-۴۳۸.
۲۶. ابن شهر آشوب گاهی از این کتاب با عنوان «مجالس ابن مامطیری» یاد کرده است. کتاب فوق، یکی از متون تألیف شده قبل از نهج البلاغه سید رضی است که مؤلف آن به گردآوری برخی از کلمات حضرت امیر (ع) همت گمارد است. متن این کتاب در ضمن یک نسخه خطی (واتیکان ۱۱۴۷) باقی است. موارد نقل شده از این کتاب چنین است: مناقب آل ابی طالب، ج ۱ ص ۹، ۸۴، ۱۵۹، ج ۲ ص ۱۰۵، ۱۱۴، ۳۴۳، ۳۵۴، ۳۶۸، ۳۷۸، ج ۳ ص ۱۵۴، ۱۹۷، ج ۴ ص ۲۳، ۸۷، ۱۶۳. موارد نقل شده با عنوان ابن مهدی المامطیری فی مجالسه، ج ۱ ص ۷۹.
۲۷. کتاب نزهة الابصار و معانی الآثار از منابع ابوطالب هارونی در کتاب تیسیر المطالب نیز بوده است. عالم امامی، ابن شهر آشوب نیز با این کتاب آشنا بوده و در کتاب المناقب خود از آن بهره برده است.
- برای موارد نقل قول شجرى از این کتاب بنگرید به: الشجرى، الاعتبار و سلوة العارفين، ص ۶۰۳، ۶۱۷-۶۱۸، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۴۳، ۶۴۷، ۶۵۱، ۶۵۲.
۲۸. عالمان امامی با این کتاب آشنا بوده و روایاتی اخلاقی در باب زهد اهل بیت از آن نقل کرده اند.
- برای مثال بنگرید به: اتان کلبرگ، کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۷۵.
۲۹. الشجرى، الاعتبار و سلوة العارفين، ص ۴۷، ۴۹، ۵۲، ۶۷، ۸۹، ۶۵، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۹، ۱۳۲، ۱۴۶، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۹۱، ۱۹۴، ۲۰۲، ۲۵۰، ۲۵۴، ۲۷۲، ۲۷۹، ۲۹۹، ۳۱۳، ۳۳۳، ۳۴۳، ۴۱۷، ۴۲۲، ۴۳۳، ۴۵۲، ۴۷۷، ۴۸۲، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۹۷-۴۹۸، ۵۰۱، ۵۲۱، ۵۲۵، ۵۳۰، ۵۳۹، ۵۴۷.